

الگو و شاخصه‌های معماری کاروانسراهای دوره سلجوقی شاهراه خراسان

بهمن سلطان احمدی

کارشناس پایگاه مطالعاتی راه ابریشم در پژوهشکده ابنیه و بافت‌های فرهنگی - تاریخی
bahman.s.ahmadi@gmail.com

مریم سید حمزه

کارشناس پایگاه مطالعاتی راه ابریشم در پژوهشکده ابنیه و بافت‌های فرهنگی - تاریخی
maryam.s.hamzeh@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۴ / ۹ / ۱۵

تاریخ پذیرش: ۹۵ / ۲ / ۳۰

چکیده

همواره پایداری سیاسی، زمینه‌های فرهنگی، و بستر جغرافیایی و اجتماعی موجب افزایش تجارت و رونق اقتصادی می‌شود که این امر ساخت راه‌ها و بناهای وابسته به آن را به همراه دارد. سلجوقیان در سایه پادشاهانی همچون ملکشاه، سلطان سنجر، آلب ارسلان و صدارت خواجه نظام‌الملک طوسی توانستند اولین حکومت مقتدر مرکزی در ایران و ثبات را در قلمرو حکومت خود ایجاد کنند. در دوره سلجوقی رونق و توسعه اقتصادی موجب شد برای اولین بار پس از اسلام، موج گسترده‌ای از ساخت کاروانسرا پدید آید. برخی از این کاروانسراها تخریب و تعدادی نیز در دوره‌های بعد بازسازی شده اند و فقط تعداد معدودی از کاروانسراهای این دوره باقی مانده است. محدوده بررسی این پژوهش جاده‌ایست که از سوی شرقی ایران، یعنی سرخس، شروع شده و پس از گذر از نیشابور، ری، قم، و... در ادامه بغداد می‌رسد.

کاروانسراهای سلجوقی همانند سایر بناهای این دوره دارای شاخص‌ها و الگوهای فضایی‌ای هستند که می‌توان آن را سبک نامید. با مقایسه این کاروانسراها در ایران ویژگی‌هایی همچون الگوی دو و چهار ایوانی، راهروهای سراسری در پیرامون سرا به جای تقسیم فضا توسط ایوانچه - که در دوره صفوی به خوبی نمایان است - نبود اصطبل یا شترخانه، الگوی فضای ورودی، و همچنین فضاهای اقامتی با الگوی چهارصفه، که می‌توان آن را در بناهای مذهبی همچون مساجد و مدارس مشاهده کرد. سهم چشم‌گیر سلجوقیان در معماری ایران، بیشتر در نهادینه شدن شماری از قالب‌های کهن معماری ایران و نیز توانایی هنرمندان دوره سلجوقی برای خلق تنوع و زیبایی در این معماری مشهود است. با مطالعه، بررسی و مقایسه شماری از این آثار می‌توان وحدت و انسجام بسیاری از خصوصیات و ویژگی‌های معماری ایران در ادوار مختلف تاریخی را بازشناخت. این مقاله بر اساس روش توصیفی - تحلیلی نوشته شده است که در آن برای تحلیل از روش مشاهده میدانی و برداشت‌های گوناگون و همچنین مطالعه منابع نوشتاری محققان و مقایسه آثار این دوره با دیگر آثار بهره گرفته شده است.

واژه‌های کلیدی:

ساختار فضایی، الگوی معماری، دوره سلجوقیان، کاروانسرا، راه خراسان.

اند؟ منابع و تحقیقات در زمینه تحلیل کاروانسراها از دید بررسی الگوهای معماری (به خصوص کاروانسراهای پیش از دوره صفویه) اندک است و در مقالات و کتب موجود در این زمینه، تنها به معرفی آثار پرداخته شده است.

جغرافیای تاریخی سلجوقیان

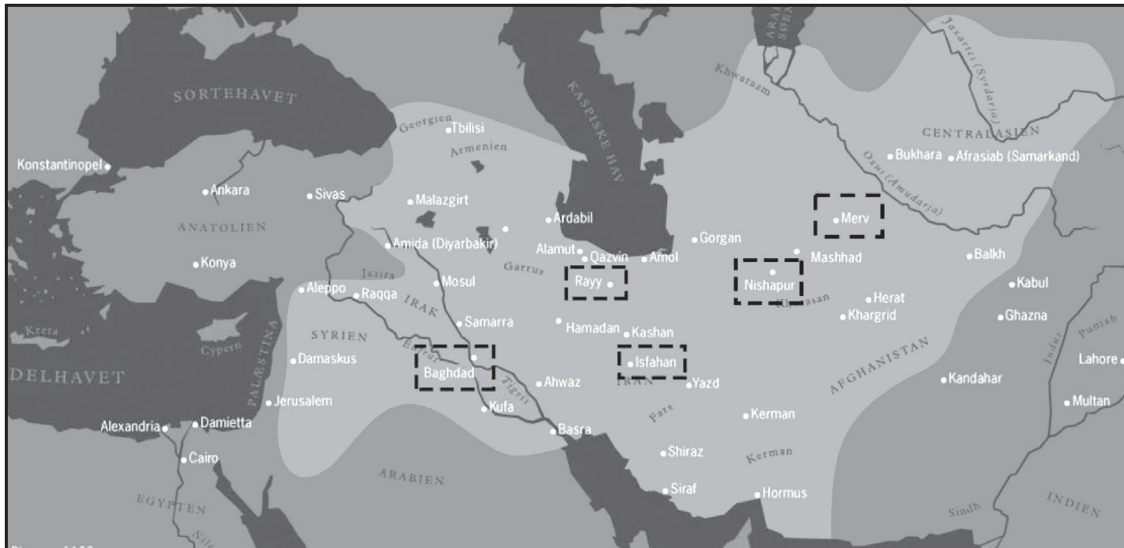
سلجوقیان ترک تحت حکومت طغرل بیگ از جنگ‌های داخلی میان سامانیان و آل بویه و نابسامانی داخلی حکومت غزنویان بهره جستند و از آسیای مرکزی (قزاقستان) به سوی ایران حرکت کرده و غزنویان را از صحنه سیاسی عقب زدند. سلجوقیان از ۴۱۶ ق از آسیای میانه به سوی ایران حرکت کردند و تا سال ۵۳۵ ق به مدت حدود صد سال بر قلمرویی وسیع حکومت کردند. در خلال دوره سلجوقیان، تمدن ایرانی به قلل پیشرفت‌های معنوی و مادی‌ای دست یافت که در ادوار دیگر هرگز به پای آن نرسید (لمبتون، ۱۳۶۳: ۱۰). سلجوقیان در عرصه سیاسی نیز با سیطره و تغییر خلافت تحت سلطه امرای شیعی در بغداد و نبرد ملازگرد (۴۵۰ ق) و استیلا بر آناتولی و شمال سوریه قلمرو حکومت خود را وسعت دادند (تصویر ۱).

از لحاظ جغرافیایی قلمرو حکومت سلجوقی را می‌توان با حکومت ساسانیان انطباق داد. در این دوره مراکز حکومتی مرو، نیشابور، ری، اصفهان، و بغداد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شدند. حکومت حدوداً صدساله سلجوقیان به معنای دوره صلح‌آمیز بهبود اقتصاد و عصر طلایی فرهنگ برای کشوری بود که با جنگ‌های مداوم و تغییر حکومت به سستی گراییده بود. آنان یکی از قدرتمندترین حکومت‌های ایران را تأسیس کردند و توانستند با به‌کارگیری عناصر نظامی ترک و دیوان‌سالاری ایرانی، نظام سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نویی در جامعه تحت امر خود با الگوی ایرانی ایجاد کنند (کنارودی، ۱۳۸۸: ۷۰). ترک‌های سلاجقه به هیچ وجه در صدد برنیا آمدن تا تمدن کهن ایران را از میان بردارند، بلکه ارزش واقعی ایران را کاملاً درک کردند و از آن با تمام قوا دفاع کردند. در طول این مدت که تشکیلات منظمی به وجود آمده بود تعداد زیادی از ساختمان‌هایی که از منظر

در دوره شهرنشینی، فعالیت‌های اقتصادی در قالب تولید کالا و مبادله و توزیع آن تعریف می‌شود و توزیع کالا در قالب بازار یا تجارت نمود پیدا می‌کند. در طول تاریخ برای توزیع مازاد کالاهای تولیدی از راه‌ها بهره گرفته شده است. توسعه اقتصادی و به دنبال آن ایجاد راه، نیازمند عوامل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... است. با بررسی دوره سلجوقی به فهمی از روابط سیاسی-اقتصادی و سیاسی-فرهنگی دست خواهیم یافت. انجام اقدامات بنیادی همچون تبیین مفهوم ایران‌شهری و یا استفاده از زبان فارسی به عنوان زبان دربار و ظهور نهادهای اجتماعی و اقتصادی شهری به دست وزرای این دوران موجب پدید آمدن یک حکومت فراگیر و مقتدر شد. نتیجه استقرار این حکومت مرکزی علاوه بر رشد و رونق اقتصادی، امنیت بود که در پی آن عمران و آبادانی و به‌خصوص ساخت کاروانسراها و رباط‌ها استمرار یافت.

دوره حکومت سلجوقیان از ادوار درخشان تمدن ایرانی - اسلامی است که در آن هنرهای گوناگون به چنان حدی از تعالی و پیشرفت می‌رسند که در کمتر دوره‌ای از تاریخ ایران می‌توان مانند آن را سراغ گرفت. اثربخشی معماری سلجوقی در درون معماری دوران اسلامی ایران بسیار تأثیر گذار بوده است. همچنین معماری این دوره پیشرفت معماری در سده‌های بعد را رقم زده است. سهم چشم‌گیر سلجوقیان در معماری ایران، بیشتر در نهادینه شدن شماری از قالب‌های کهن معماری ایران و نیز توانایی هنرمندان دوره سلجوقی برای خلق تنوع و زیبایی در این معماری مشهود است. با مطالعه، بررسی و مقایسه شماری از این آثار می‌توان وحدت و انسجام بسیاری از خصوصیات و ویژگی‌های معماری ایران در ادوار مختلف تاریخی را بازشناخت.

عامل اساسی در شکل‌گیری ایده این پژوهش بررسی و چگونگی اثرگذاری مؤلفه‌های اقتصادی - سیاسی بر معماری بناهای میان‌راهی است؟ آیا تحولات و تغییرات به‌وجودآمده در روند شکل‌گیری معماری اسلامی عصر سلجوقی در کاروانسراهای این دوره نمود پیدا کرده است؟ با توجه به نوع کاربری و بازه زمانی ساخت این آثار، این ویژگی‌ها کدام

تصویر ۱. نقشه وسعت قلمرو حکومت و شهرهای مهم سلجوقیان (مأخذ: David Collection).

کشوری بود که تحت نظارت دستگاه مرکزی قرار داشت (ستاری و اسماعیلی، ۱۳۹۱: ۱۷۹). دیوانسالاران^۲ ایرانی در سمت وزارت دست به اقدامات ارزشمندی در عرصه سیاست، فرهنگ و به دنبال آن اقتصاد زدند که در نتیجه آن در این دوره اوضاع مناسبی برای ظهور و استقرار نظری و عملی حکومت مرکزی متمرکز و مقتدر فراهم آمد.

در دوران سلجوقی وزیر در مقام شخص دوم مملکت بر کلیه امور کشور اعم از دینی و دنیوی نظارت داشت و اجرای بخشی از وظایف شاه در خصوص آبادانی کشور از قبیل ایجاد راه‌ها و تعمیر پل‌ها و... و نیز ساخت مراکز آموزشی جهت پیشبرد امور دینی و فرهنگی را بر عهده داشت. دیوان‌سالار و وزیر مقتدر ایرانی بسیار بر روابط سیاسی اثرگذار بودند. دستاورد این دیوان‌سالاران برجسته را می‌توان تحت سه عنوان ذکر کرد: نخست ایجاد سپاه منظم و ثابت که هم اعضای سرکش و آشوبگر خاندان سلجوقی را سرکوب کند و هم پاسخگوی انگیزه توسعه‌طلبی سلاطین سلجوقی باشد؛ دوم سازماندهی دیوان‌سالاری‌ای که در آن سنت اداری ایرانی-اسلامی به بهترین وجه به کار گرفته شود؛ و بالاخره احیای مذهب و سنت در ایران غربی و عراق از طریق احداث نهادهای آموزشی (ستارزاده، ۱۳۸۶: ۷۸).

عمیدالملک کندی وزیر طغرل‌بیک مؤسس سلسله سلجوقی و جانشین او آلبارسلان بود. کندی سلاطین سلجوقی را با فرهنگ ایرانی آشنا ساخت و به دستگاه حکومت

شاخصه‌های معماری و انسانی ارزش فوق‌العاده دارند در سرزمین ایران برپا شد (سیرو، ۱۳۴۹: ۱۸). تمدن ایران در زمان حکومت سلجوقیان به منتهی درجه ظرافت و زیبایی در هنر و معماری رسید؛ و در نتیجه، شاید بتوان گفت دوره تازه‌ای در تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران پدید آمد.

ساختار سیاسی حکومت سلجوقیان

پس از سرکار آمدن سلجوقیان ترک با کمک ایرانیان، ساختار سیاسی جدیدی مشابه ساسانیان ایجاد کردند که در این ساختار سیاسی ایرانیان در وزارت و ترکان در ساختار نظامی سهم داشتند و اندیشه ایران‌شهری^۱ را نهادینه کردند. بر اساس اندیشه ایران‌شهری به عنوان اندیشه حاکم بر مملکت‌داری ایرانی که از دوران باستان جزئی از اندیشه سیاسی حاکم بر جامعه ایران بود، شاه و نمادهای شاهی به عنوان یکی از مؤلفه‌های هویت تاریخی و سیاسی ایران مطرح شد. این نظریه در نگاه اول شبیه نظریه سلطنت در ایران باستان است و سلطان از سوی خدا منتسب می‌شود و سایه هیبت خدا بر روی زمین است (ستارزاده، ۱۳۸۶: ۱۷۱). سلجوقیان نیز از این الگوی مملکت‌داری استفاده کردند که این موضوع تحت اثر نخبگان ایرانی بود (مؤمنی، ۱۳۹۱: ۲۰). مهم‌ترین و قدرت‌مندترین نهاد در حکومت سلجوقی، نهاد وزارت بود. وزیر دستگاه سلجوقیان، محور دستگاه حکومتی به شمار می‌رفت و به عنوان نایب سلطان، عهده‌دار تمام تشکیلات

رنگ بوی ایرانی بخشید و زبان رسمی دربار را نیز به فارسی تغییر داد. خواجه نظام‌الملک حدود سه دهه مستمر وزیر آلب ارسلان، اتابک و ملک‌شاه سلجوقی بود. به عقیده برخی از مورخان، خواجه نظام‌الملک را می‌توان مشهورترین وزیر ایرانی بعد از اسلام دانست (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۵: ۵۰۸). یکی از اعمال بسیار مهم خواجه نظام‌الملک، فرمان ساخت نظامیه‌ها برای تقابل مذهبی با تفکر فاطمیون در مصر و اسماعیلیه در ایران بود. او علاوه بر نظامیه در شهرهایی چون اصفهان، نیشابور، و... مساجد و کاروانسراهایی احداث کرد و باعث رونق و آبادانی اکثر شهرها و ایمنی راه‌ها شد (همان، ۵۰۸).

استقرار شحنه‌های^۳ نظامی در تمامی شهرهای قلمرو حکومت سلجوقیان و حفظ ثبات سیاسی و اجتماعی، موجب رشد و رونق فعالیت‌های اقتصادی به‌ویژه در حوزه بازرگانی شد. استقرار ساختار سیاسی متمرکز دیوان‌سالاری، کمک به توسعه خطوط ارتباطی و به دنبال آن موجب ایجاد بناها و مؤسسات خدمات رسانی، امنیت و گسترش نظام بازار در قلمرو پهناور ایران انجامید (یوسفی‌فر، ۱۳۹۰: ۶۰). توسعه راه‌های کاروان‌رو و ساخت بناهای وابسته به راه علاوه بر انگیزه‌های اقتصادی برای مقاصد نظامی و به منظور ایجاد ارتباط با حکومت مرکزی و برقراری امنیت در شهرها در این دوره مورد توجه ویژه قرار گرفت.

شکوفایی اقتصادی سلجوقیان

استقرار امنیت در دوران سلجوقی را می‌توان به سبب نگاه ویژه حکومت به رشد و توسعه اقتصادی و نیاز به تجارت دانست. به عنوان مثال شکوفایی تجارت در خراسان و شهرهای آن نتیجه سرکوب راهزنان و برقراری امنیت راه‌ها در زمان سلطان سنجر بود و یا در اواخر سلطنت ملک‌شاه کشور از چنان رونق اقتصادی و امنیت برخوردار بود که نیمی از برات افراد موجب‌بگیر سپاه به دورترین نقاط در خراسان و نیمی دیگر به یکی از شهرهای روم (انطاکیه) حواله می‌شده است (ستارزاده، ۱۳۸۶: ۱۸۸). با برقراری امنیت رفت و آمد کاروان‌ها و حجم زیاد مبادله کالاهای بازرگانی بین شرق و غرب، نیاز به ساختمان‌های میان‌راهی و ایستگاه‌های

کاروانی بیش از پیش احساس شد. بدین طریق مسافران و کاروانیان با خیال راحت می‌توانستند از مدیترانه تا بلخ طی طریق کنند. زیرا تعداد ساختمان‌های مورد احتیاج مسافران در طول راه افزایش یافته بود که تعدادی از آنها تا زمان حاضر هنوز بر جای مانده اند (سیرو، ۱۳۴۹: ۱۹).

ساخت و گسترش زیرساخت‌های میان‌راهی مانند کاروانسراها - که طبیعتاً نیازمند هزینه فراوانی برای ساخت بود - موجب رونق اقتصادی و بهبود تجارت شهرهای واقع در مسیر می‌شد. این هزینه‌ها به شیوه‌های مختلف فراهم می‌شد. دریافت عوارض از کاروان‌های تجاری که این امر، رونق تجاری و رفت و آمد کاروان‌ها و بازرگانان را در پی داشت [یکی از شیوه‌های فراهم کردن این هزینه‌ها بود] (رحمتی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۵۹). مراکز صنعتی و تولیدی، تجارت خشکی و یا ایستگاه‌های تجاری و بازارهایی برای تولیدات خارجی بودند. سلاطین از بازرگانان و پیشه‌ورانی حمایت می‌کردند که معمولاً به بعضی از تشکیلات رسمی و یا غیررسمی تعلق داشتند. در مجموع [بازرگانان] کاروان‌های تجاری پایین‌تر از سطح اشرافیت نظامی قرار داشتند و از خود حکام محلی غنی‌تر و ثروتمندتر بودند. مسئولیت ساخت ابنیه و آثار هنری بر عهده این کاروان‌ها و تجار بود که به انواع جدیدی از معماری عظیم (خان‌ها، بازارها، کاروانسراها، جاده‌ها، پل‌ها و غیره)، و تنوع سلیقه و ذائقه‌ها انجامید (گرابر و اتینگهاوزن، ۱۳۹۱: ۳۷۳). برخی از ابنیه وابسته به راه موقوفه بود و بانیان آنها در ساخت آنها سنت اسلامی وقف را - که در دوران سلجوقی مجدداً احیاء گردید - پاس داشتند یا اینکه آبی را وقف کاروانیان و کاروانسرا کرده و در مواردی هزینه حاصله از برداشت محصول زمینی را وقف تعمیر و نگهداری کاروانسرا می‌کردند. کاروانسراهای سده‌های پنجم و ششم هجری قمری جلوه عمده‌ای از معماری ایران است که نشان برجسته‌ای از تحولات اجتماعی و اقتصادی زمانه خویش دارد (همان، ۳۸۷).

رباط‌ها و شبکه راه‌ها در دوره سلجوقیان

همان‌طور که بیان شد امنیت اجازه پیشرفت‌های اقتصادی و ایجاد راه‌های مواصلاتی در قلمروی حکومت سلجوقیان

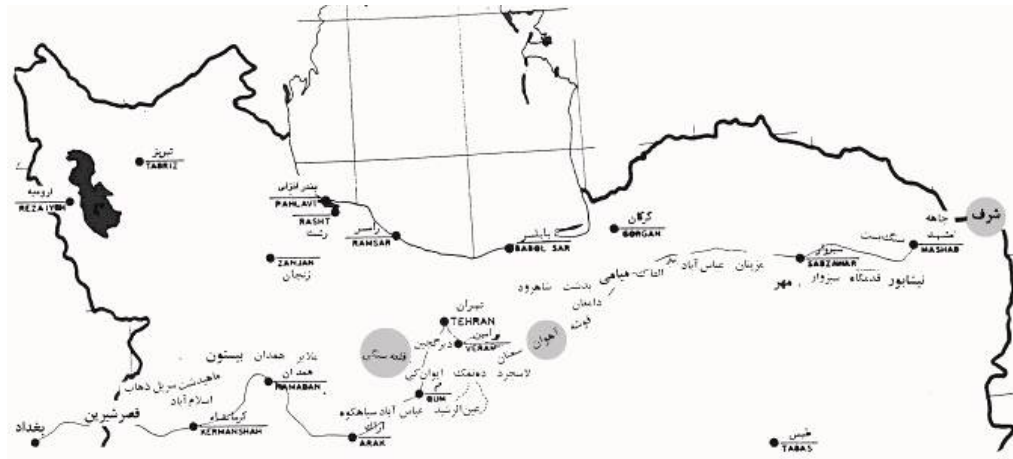
را ممکن ساخت. با روی کار آمدن ملک‌شاه در سال ۴۶۵ق شهرهای خراسان از جمله نیشابور در مسیر راه کاروانی‌ای قرار داشتند که عراق و بغداد، بزرگترین مراکز مصرفی خاورمیانه و ماورای آن را به ماوراءالنهر متصل می‌ساخت (رحمتی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۵۸). توسعه اقتصادی در جغرافیای پهناور سلجوقیان شبکه پیچیده‌ای از راه‌ها را در سراسر ایران پدید آورد. مشهورترین این راه‌ها، شاهراه خراسان بود که به مشرق می‌رفت و تختگاه خلافت را از طریق کرمانشاه، همدان، ری، و نیشابور به شهرهای مرکزی کرانه سیردریا وصل می‌کرد. از کرمانشاه راهی به تبریز و اردبیل منشعب می‌شد. در همدان راهی جدا شده به اصفهان می‌رسید. از ری نیز راهی به زنجان و اردبیل، و از نیشابور راه‌هایی به طبس، قائن، هرات، و سیستان منشعب می‌شد. راهی دیگر به جنوب شرقی می‌رفت و بغداد را به بصره وصل می‌کرد و از بصره راهی به اهواز و شیراز می‌رسید. راه‌های دیگری نیز به شیراز می‌رسیدند که از اصفهان، ری، یزد و نیشابور؛ و از سیرجان و کرمان و سیستان می‌آمدند. اساس تقسیمات اداری امپراتوری سلجوقی انطباق دقیقی با تقسیمات ولایتی نداشت (اکبری، ۱۳۸۸: ۱۲). بر اساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای تنها تعداد معدودی از کاروانسراها و رباط‌های باقیمانده شاهراه خراسان مربوط به دوره سلجوقی اند که به ترتیب از شرقی‌ترین نقطه عبارت‌اند از رباط شرف و رباط چاهه در مرز سرخس، رباط انوشیروانی در ۴۲ کیلومتری شرق سمنان به طرف دامغان و تعدادی که در مسیر ری به قم جای گرفته است (نقشه ۱).

در دوره سلجوقی به جای کاروانسرا واژه رباط ذکر شده است. طی قرن‌های دوم تا پنجم هجری در بخش عمده‌ای از خراسان بزرگ به اعتبار منابع مختلف تاریخی، شاهد نبردهای طولانی میان ساکنان آن و تجاوزگران ترک هستیم که پی در پی در گروه‌های مختلف، شمال این منطقه را مورد تجاوز قرار می‌دادند. در ضمن اشاره به این درگیری‌ها با نام رباط برخورد می‌کنیم که عبارت بوده است از محل استقرار خراسانیان برای دفاع از سرزمین‌های خود در برابر یورش‌هایی که صورت می‌گرفت. رباط‌های نخستین،

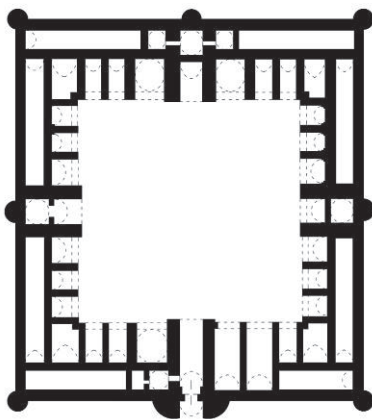
استحکامات ساده‌ای بودند در نقاط بی‌حفاظ مرزی که می‌توانستند پناهگاه گروهی جهادگر باشند و در ساده‌ترین شکل شامل یک دیوار استحکاماتی در اطراف، اتاق‌های زندگی، انباراسلحه، انبار تدارکات و برج برای علامت دادن بودند. گاه رباط فقط یک برج دیده‌بانی بود (کریمی، ۱۳۷۵: ۵۰۸). با برقراری امنیت به‌خصوص در دوره سلجوقی، بسیاری از این رباط‌ها که محل جهاد (جهاد اصغر) بود و در کنار استفاده از آن برای اقامت کاروانیان به محلی برای جهاد با نفس (جهاد اکبر) و تعلیم و تعلم اهل تصوف تبدیل شد. بر اساس بررسی‌های انجام‌گرفته بیشتر این رباط‌ها در راه ابریشم و منطقه خراسان (مهد تصوف) جای داشته است. کاروانسراها مرکب از دو واژه کاروان و سرا است و از آن به عنوان سرای کاروان، کاروانخانه، و کاروانگاه که کاروان در آن منزل می‌کند، نام برده شده است (لباف خانیکی، ۱۳۹۲: ۳۶). کاروانسرا معمولاً دارای حصار است که در گوشه و گاهی در میان اضلاع دیواره‌های آن برج‌هایی قرار گرفته است، به طوری که دروازه میان دو برج جای دارد. در کاروانسراها، اتاق‌های مسافران معمولاً پیرامون حیاط ساخته می‌شود و محلی برای نگهداری احشام دارد.

رباط ماهی

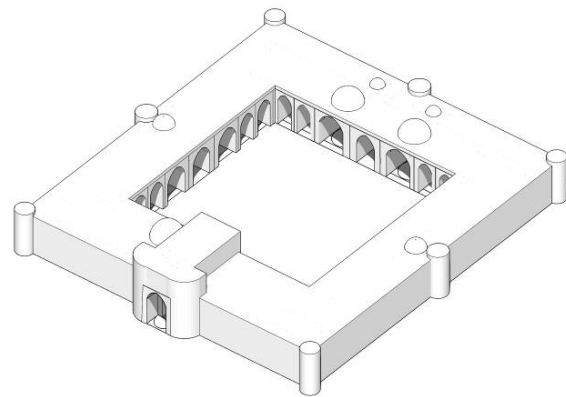
کاروانسرا یا رباط ماهی در کرانه کشف‌رود و ۶۵ کیلومتری شرق [جاده] مشهد به سرخس واقع شده است. این بنای باشکوه یکی از تأسیسات وابسته به راه طوس به مرو است. تزیینات و آجرکاری با نقوش هندسی در بقایای رباط ماهی همانند رباط شرف مربوط به دوران سلجوقی است. در حال حاضر اکثر قسمت‌های بنا فرو ریخته و به ویرانه تبدیل شده ولی بقایای آن هنوز از شکوه و عظمت آن در زمان آبادانی حکایت دارد (لباف خانیکی و بختیاری شهری و نعمتی، ۱۳۹۲: ۲۸۲). کیانی و کلایس در کتاب خود رباط ماهی را متعلق به دوره غزنویان دانسته‌اند. فضای معماری رباط ماهی مشتمل بر شاه‌نشینی بر فراز ورودی، چهار ایوان در چهار ضلع بنا، اتاقها و حجره‌هایی در اطراف حیاط مرکزی و اصطبل‌هایی در پشت حجرها بوده است. ایوان بلند ورودی

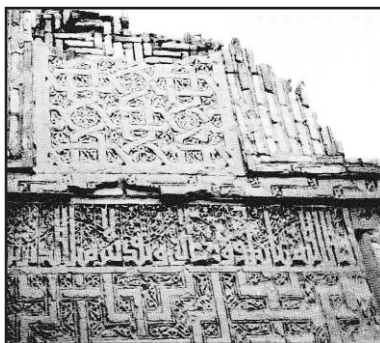
نقشه ۱. مسیر فرضی راه ابریشم در دوره سلجوقی (مأخذ: کیانی، ۱۳۷۵: ۵۹۷).

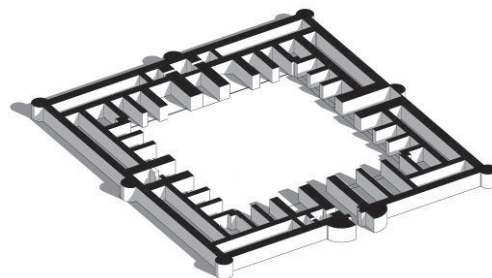
نقشه ۳. پلان رباط ماهی (مأخذ: کیانی، ۱۳۷۳: ۹۶).

نقشه ۲. طرح سه بعدی رباط ماهی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲. آجرکاری رباط ماهی (مأخذ: لاف و دیگران، ۱۳۹۲).

نقشه ۴. برش سه بعدی رباط ماهی (ترسیم از: نگارندگان)

رباط شرف

کاروانسرای رباط شرف یکی از شاهکارهای معماری ایرانی است که در دوران سلجوقی و در کناره راه ابریشم و در مسیر سرخس به نیشابور ساخته شده است. این کاروانسرا یادآور زمانی است که جاده خراسان از اهمیت فراوانی برخوردار بوده و رونق تجارت و امنیت کامل راه‌ها در سراسر ایران

در سمت جنوب و در میان دو نیم‌برج استوانه‌ای تعبیه شده است (همان، ۲۸۳). رباط ماهی یکی از نمونه‌های نخستین کاروانسرا است که در آن اصطبل‌ها به صورت تالارهای مستطیل شکلی در پشت حجره‌های کاروانسرا پدیدار شده و ارتباط آنها با حیاط، مسئله تازهای را در مقابل طراحی منسجم کاروانسرا به وجود آورده است (تصویر ۲) و (نقشه ۲ و ۳ و ۴).

وجود داشته است. این کاروانسرا در دوره سلجوقی و در کنار کاروانسرای قدیم‌تری احداث شده که بقایای آن هنوز در زیر کف شترخان‌های حیاط اول و دورتادور حیاط دوم موجود است و مسلماً متعلق به قرون اولیه اسلامی است. زیرا در کتاب‌هایی که در قرن سوم و چهارم هجری نوشته شده از آن به عنوان رباط انکره یا آبگینه نام برده شده است (لباف خانیکی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۸۴). از تاریخ ابتدایی ساخت آن اطلاعی در دست نیست، قدیم‌ترین تاریخ موجود در بنا مربوط به ۵۰۴ ق می‌باشد. این رباط در سال ۵۴۸ق توسط غزها نیمه ویران شد و بر اساس کتیبه ایوان انتهایی در سال ۵۴۹ق به اهتمام بانویی از آل افراسیاب به نام «قتلع سیدی ترکان» تعمیر شده است (گدار، ۱۳۷۸: ۱۸۱). رباط شرف در ۵۴۹ق توسط شرف‌الدین طاهر، حکمران ناحیه خراسان که مجدداً به صدارت سلطان سنجر رسیده بود، ساخته شده است و طبق روایات مختلف نام رباط از نام این شخص گرفته شده است.

رباط شرف متشکل از دو حیاط متصل به هم است که هر یک از الگوی چهارایوانی معماری سلجوقی پیروی می‌کنند. ترکیب چهارایوان به همراه گنبد در ایوان جنوبی به همراه میانسرا را می‌توان در مساجد سلجوقی همچون مسجد جامع اصفهان، اردستان، زواره، و... مشاهده کرد. از دیگر فضاهای این رباط دو فضای چهارصفه است که در دو سمت ایوان انتهایی قرار گرفته‌اند. این خانه‌های کوچک چهارصفه از کهن‌ترین نمونه‌ها به شمار می‌رود که بعدها در سرزمین‌های دیگر هم ساخت آن باب شد (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۱۹۳) این طور به نظر می‌رسد که حیاط ابتدایی این رباط جایگاه مسافران معمولی بوده که آنجا به استراحت می‌پرداختند و حیاط دوم که بزرگ‌تر نیز بوده با توجه به پیشینه رباط‌ها به افراد خاص و برگزاری مراسم آیینی اختصاص داشته است (تصویر ۳ و ۴) و (نقشه ۵ و ۶).

رواقی سراسری پیرامون هر دو حیاط کاروانسرا و مقابل اتاق‌ها قرار دارد. داشتن دو مسجد در هر یک از سراها که هر کدام محرابی با تزیینات گچی در کنار در ورودی دارد، از ویژگی‌های بارز این بناست. در مدخل ورودی و در طرفین

سردر رفیع رباط شرف دو تالار دراز قرار گرفته که محل اقامت نگهبانان بوده است. در دو طرف مدخل بنا دو اصطبل دراز در کنار دو تالار برای چارپاداران ساخته شده است (سیرو، ۱۳۴۹: ۹۷). فراهم کردن آب کاروانسرا همواره مشکل و از اهمیت بسزایی برخوردار بوده است. آب مصرفی رباط شرف به دلیل دورافتادگی و در دسترس نبودن آب، از آب باران فراهم می‌شده است. آب باران از بام به سوی ناودان‌های شره‌ای سراسیب می‌شده است و ناودان‌ها که لنگچه‌هایی سنگی هستند، از طریق جویبی آب را به آب‌انبار کاروانسرا می‌رساندند (همان، ۱۹۳).

رباط انوشیروانی

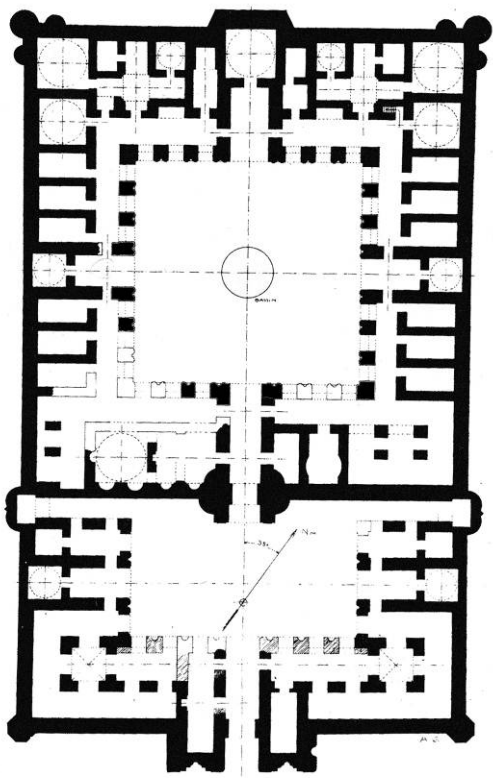
رباط انوشیروانی در مسیر کاروان‌رو ایالت قومس (کومس) در حد فاصل شهرهای سمنان و دامغان در گردنه آهوان جای گرفته است. دربارهٔ احداث بنای رباط انوشیروانی آهوان مطالب گوناگونی نوشته‌اند. از جمله ویلیام جکسون آن را از بناهای دوره ساسانی و خسرو انوشیروان می‌داند. ولی پروفیسور هرتسفلد و شرودر این کاروانسرا را منتسب به شرف‌المعالی انوشیروان پسر فلک‌المعالی منوچهر فرمانروای آل زیار (زیاریان) می‌داند که در سال‌های ۴۲۰-۴۴۱ق در جرجان و قسمتی از ایالت قومس حکومت داشته است، می‌داند (کیانی، ۱۳۷۵: ۶۰۲). اعتمادالسلطنه در کتاب خود رباط انوشیروانی را چنین توصیف کرده است: «رباطی که در این محل هست معروف به رباط انوشیروانی، بسیار قدیمی و به قدمت آن رباطی در ایاب و ذهاب سفر خراسان دیده نشده. تمام این بنا از سنگ و گچ و آجر است. چهار ایوان بلند در چهار سمت دارد و ارتفاع ایوانی که به جای دالان است و در کاروانسرا که در طرف ورودی آن بوده، چهارده ذرع می‌شود. ارتفاع سه ایوان دیگر ده ذرع و در چهار سمت حجرات از چهار طرف غلام‌گردشی است. بر روی ۲۶ پایه و طاقات ایوان‌ها و حجرات ضربی غلام‌گردش‌ها، همه با آجر است و روی همه را با سنگ و گچ، پالانه کرده‌اند و قطر پالانه حالا نیم ذرع می‌شود و مجردی‌ها و پایه‌ها و دیوار چهار بدنه از خارج یک‌جا از سنگ و گچ است. عرض داخل رباط

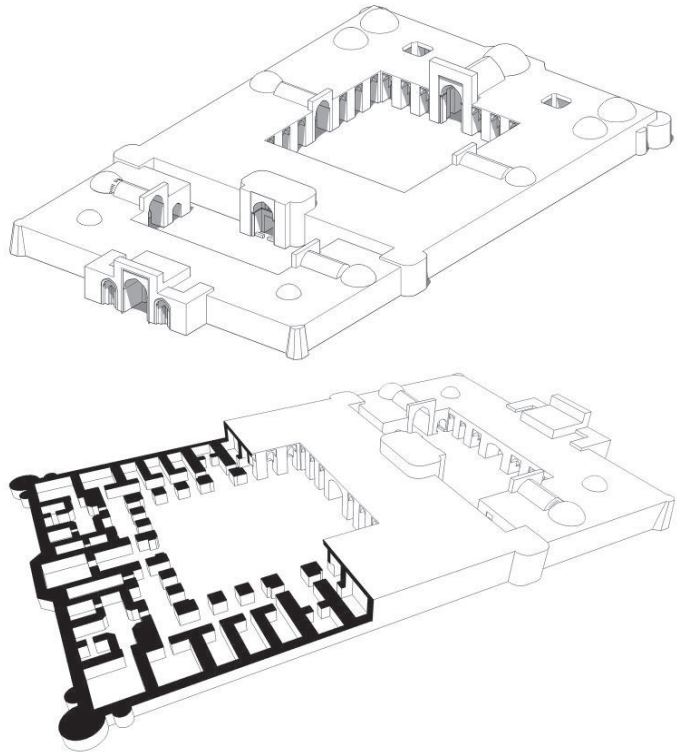
تصویر ۴. ایوان جنوبی و آبنبار حیاط دوم رباط شرف
(عکس از: بهمن سلطان احمدی).

تصویر ۳. حیاط اول رباط شرف
(عکس از: بهمن سلطان احمدی).

نقشه ۶. پلان رباط شرف (مأخذ: گدار، ۱۳۸۷: ۱۷۸).

نقشه ۵. طرح سه‌بعدی رباط شرف (مأخذ: نگارندگان).

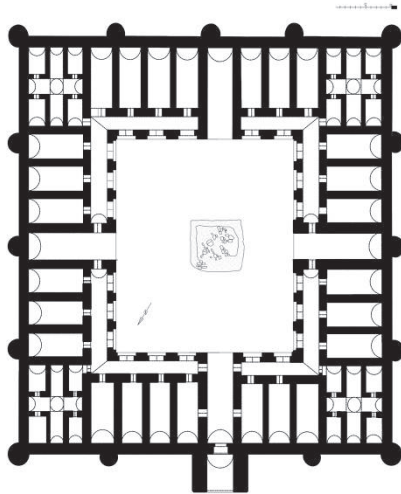
بنا به چشم می‌خورد. رباط انوشیروانی بنایی چهارایوانی است و طول هر ضلع آن از بیرون ۷۴ متر است. رباط انوشیروانی دارای سردری رفیع، با چهار طاق‌نما در طرفین است. پوشش سردر ترکیبی از آجر ختایی و سنگ رودخانه‌ای با ملات گچ و خاک و به ضخامت ۶۰ سانتی‌متر است که به صورت پاتوپا در دو اندازه مختلف اجرا شده است. در دو طرف ایوان، سکوهایی برای

۴۴ قدم و طول ۶۴ قدم و از خارج ۹۰ قدم طول و همین قدر عرض دارد. آجرهای طاقات و امثال آن از آجرهای معمولی این زمان قدری بزرگ‌تر است و لیکن آجرهای راه‌پله پشت بام خیلی قطور بزرگ است. بیست و دو حجره در این رباط هست» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۲: ۱۶۵۲).

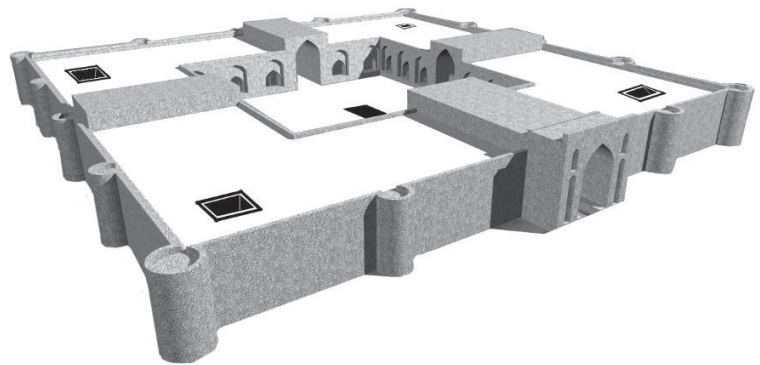
این بنا در دوره صفویه و ایلخانی تعمیر و بازسازی شده است و بخشی از آثار بازسازی آن در دروازه ورودی و دالان

تصویر ۵. نمای کلی رباط انوشیروانی (عکس از: مریم سید حمزه).

نقشه ۸. پلان رباط انوشیروانی (مأخذ: کیانی، ۱۳۶۲: ۲۱۰).

تصویر ۷. طرح سه‌بعدی رباط انوشیروانی (ترسیم از: نگارندگان).

که دیوارهای پیوسته به آن قطور است (تصویر ۵) و نقشه ۷ و ۸).

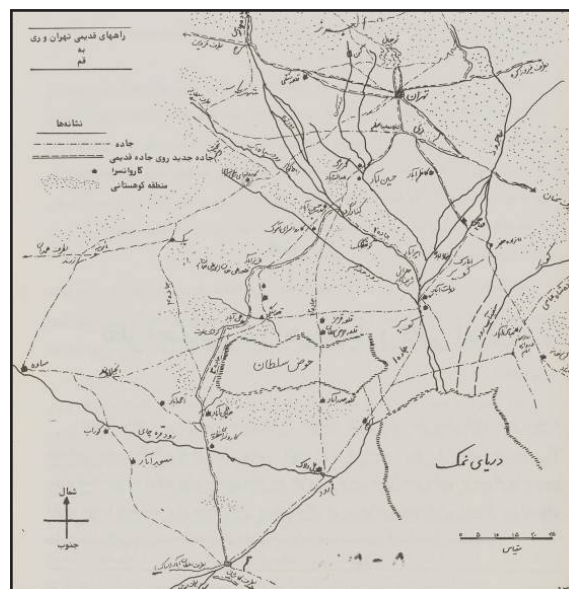
رباط‌های مسیر ری به قم

کاروان‌ها از دو مسیر از ری به قم می‌رفتند. یک مسیر از کرانه شرقی حوض سلطان که در دوران سلجوقی دارای رونق و تا دوران صفوی راهی معتبر و مورد استفاده فراوان بوده است، می‌گذشت. این مسیر در تمام دوران اسلامی تا پایان عصر صفوی کماکان راه اصلی این دو شهر بوده است. به همین علت مؤلفان و جغرافی‌نویسان دوره اسلامی به کرات از این مسیر نام برده‌اند. ولی بعد از تغییر مسیر قم به ری در عصر قاجار و استفاده از راه دوم (مسیر غرب دریاچه حوض سلطان) از سال ۱۲۶۴ق این راه و کاروانسراهای آن به تدریج متروک شدند (عرب، ۱۳۸۵: ۹۹). با طغیان‌های مکرر رود شور به حوض سلطان رونق این مسیر قدیمی از بین رفت

استراحت و محلی برای بارانداز ایجاد شده است. در جبهه غربی ایوان، راه‌پله‌ای سوار بر قوس تیزه‌دار، هدایت‌کننده مسافران به پشت بام است. در دو ضلع غربی و شرقی دو روزن به دو اتاق مجاور و دو ورودی به رواق‌های دور تا دور حیاط می‌پیوندد. حجره‌ها به وسیله رواق‌ها به حیاط مرکزی متصل شده است. بنا چهار ایوانی است و حیاط مرکزی آن مستطیلی به ابعاد ۳۰ × ۴۰ متر است. پشت رواق‌ها اتاق‌های مستطیل‌شکل و قرینه جای گرفته است. در چهار گوشه این کاروانسرا فضای چهارایوانی کوچک وجود دارد که هر یک مستقل هستند (حاتم، ۱۳۷۹: ۹۱). به نظر می‌رسد این فضاهای چهارایوانی که هر یک از آنها به چند بخش تقسیم شده‌اند، محلی برای استقرار چارپایان مطبخ، انبار، و ... بوده است. داغ طاق‌ها دلیلی برای دو اشکوبه بودن این فضاها است. آب‌انبار چهارضلعی واقع در وسط حیاط مرکزی رباط از بین رفته است. کاروانسرای مزبور دارای پانزده برج است

کاروانسرای سنگی دیر کاج دو حیاط دارد. در حیاط بزرگتر چهار ایوان در مرکز اضلاع قرار گرفته است و پیرامون حیاط در پیش روی اتاق‌ها رواقی سراسری قرار دارد. در چهار گوشه کاروانسرا چهار برج گرد و در میانه هر ضلع یک برج گرد بدون روزن تعبیه شده است. در واقع کاروانسرا هفت برج دارد که تو خالی هستند. این کاروانسرا همانند همه کاروانسراها دارای حجره‌هایی در چهار طرف است و در برخی از قسمت‌ها مال‌بند یا باراندازی دارد. در جلوی کاروانسرا به صورت ستون‌هایی است چهارگوش که با طاق‌ها و قوس‌هایی به هم متصل هستند و سقف‌ها آجری اند. هرچند بنا از سنگ ساخته شده است ولی سازندگان بنا در انتخاب سنگ و چیدن آن نهایت دقت و ظرافت را به خرج داده اند و پس از چیدن سنگ‌ها با ساروج بندکشی هم کرده اند (کابلی، ۱۳۷۸: ۱۰۹).

دیواره مستحکم پیرامونی رباط با لاشه‌سنگ ساخته شده است. در این حصار هفت برج دیدبانی مستحکم مستقر شده است. ایوان جبهه غربی بنا (درست روبه‌روی ورودی) وسیع‌تر از سایر ایوان‌ها است و در دو طرف دارای فضاهای متفاوت و ویژه‌ای است؛ یکی ساختمان دوطبقه کنج شمال غربی با اتاق‌هایی مجلل و خوش‌منظره که به نظر جایگاه افراد خاص است و دیگر فضای مستطیل شکل طبقه همکف همین جبهه که عملکرد خدماتی متناسب با جایگاه ویژه را داشته و احتمالاً اصطبل اختصاصی بزرگان ساکن در طبقه فوقانی بوده است (عرب، ۱۳۸۵: ۹۹). در این کاروانسرا آب مصرفی مسافران از آب‌انبار داخل مجموعه تأمین می‌شده است. این آب‌انبار در بخش شرقی کاروانسرا در زیر حجره و ایوان و جلوی آن ساخته شده است که در آن به سمت حیاط باز می‌شده است. در سمت شرق - که ورودی کاروانسرا در آنجا قرار دارد - حیاطی ساخته شده است که ۴۰ متر پهنا و ۹۷ متر (یعنی به اندازه عرض کاروانسرا) درازا دارد (کابلی، ۱۳۷۸: ۱۱۰). این حیاط دیوارهای کلفت از ورقه‌های سنگ دارد که ارتفاع چندانی ندارد و احتمالاً دارای سه در ورودی بوده است. این حیاط کاروانسرا فاقد حجرات و تأسیسات جانبی است و احتمالاً برای نگهداری احشام و ستوران

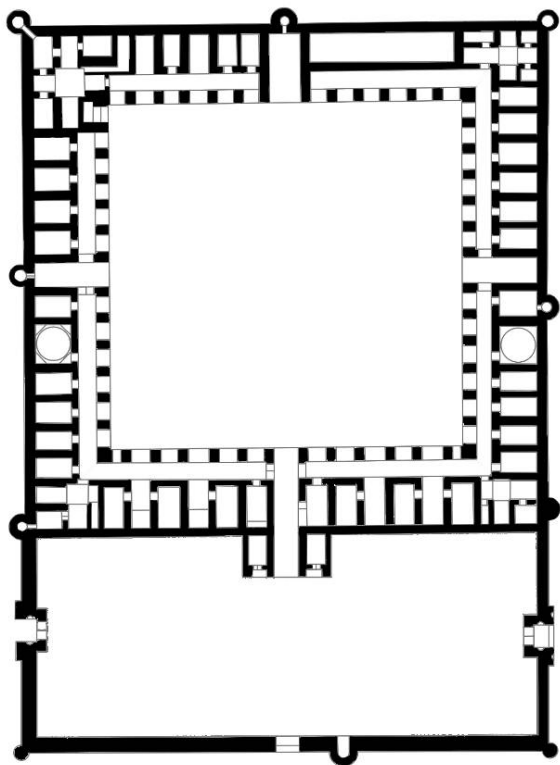
تصویر ۶. نقشه راه‌های قم به ری (مأخذ: سیرو، ۱۹۴۹: ۹).

و مسیر جدید در غرب حوض سلطان جایگزین آن شد. در مسیر شرقی حوض سلطان می‌توان تعدادی از کاروانسراهای دوره سلجوقی را که بر اثر تغییر مسیر راه متروک مانده اند، مشاهده کرد. عصر سلجوقی دوره اوج رونق و آبادی این مسیر بود که در طی آن کاروانسراهای دیر کاج، کاروانسرای قلعه‌سنگی کوه نمک، کاروانسرای قلعه‌سنگی علی‌آباد ساخته شدند (تصویر ۶).

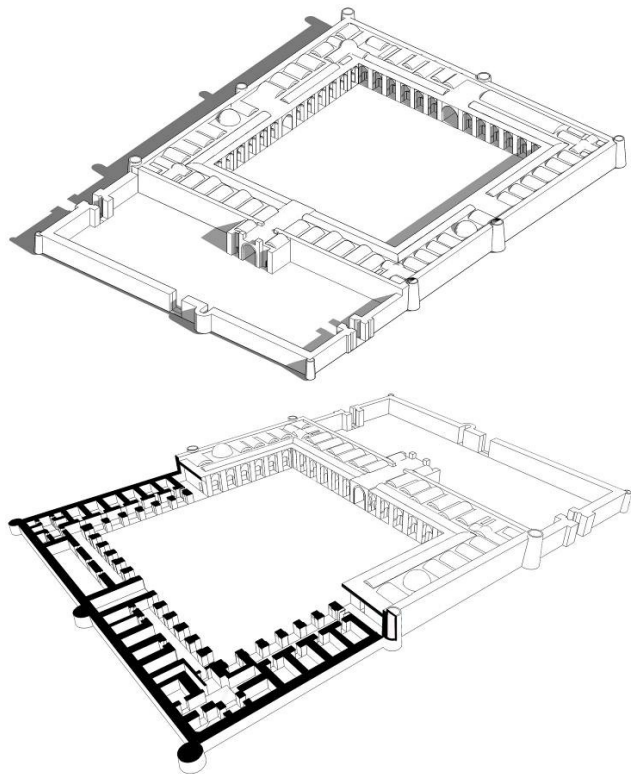
۱. رباط دیر کاج (محمدآباد)

با همه معیارها و اطلاعاتی (اعم از شیوه و اسلوب کار و نقشه) که در دست داریم نمی‌توان تردید داشت که رباط دیر کاج (محمدآباد) در دوره سلجوقی ساخته شده است. به خصوص که در دوره سلجوقی قمرود یکی از دوره‌های درخشان خود را از سر می‌گذرانده است (کابلی، ۱۳۷۸: ۱۱۰). اصطخری درباره این بنا گفته:

«از دیر الجص تا دیر کاج نیز بیابان است و کاج در عهد قدیم دهی معمور بوده است، در حال حاضر هیچ کس در آن مقیم نمی‌باشد الا چون کاروان گذار کند آنجا منزل سازد و آنجا چاه‌های چند آب شور هست و آب خوردن ایشان را از باران می‌باشد که در حوض‌ها جمع می‌شود و از کاج تا قم یک منزل است» (اصطخری، ۱۳۴۷: ۲۴۲).

نقشه ۱۰. پلان دیر کاج (مأخذ: کیانی، ۱۳۶۲: ۴۳۵).

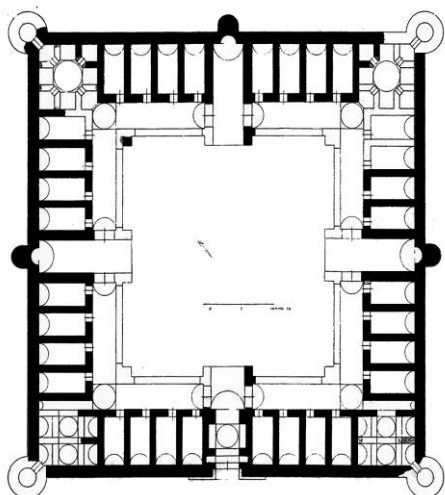
نقشه ۹. طرح سه بعدی دیر کاج (ترسیم از: نگارندگان).

تصویر ۷. چشم انداز عمومی رباط دیر کاج (عکس از: مریم سیدحمزه).

تصویر ۸. ورودی رباط دیر کاج. آجرچینی طاق نماها به سبک دوران سلجوقی است (عکس از: مریم سیدحمزه).

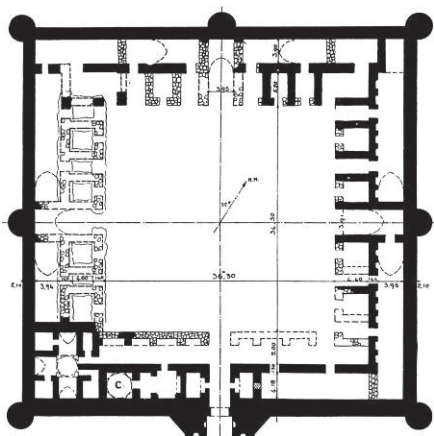

نقشه ۱۱. پلان کاروانسرای کوه نمک (مأخذ: کیانی، ۱۳۶۲):

دو گوشه بخش ورودی ساخته شده است (تصویر ۹) (نقشه ۱۱).

۳. رباط سنگی (علی آباد)

کاروانسرای قلعه سنگی در کنار جاده ری به قم واقع است و تاریخ بنای آن اواخر دوره سلجوقی است. ماکسیم سیرو اعتقاد دارد که ابتدا حصار عظیم (دیوار بیرونی) بنا احداث شده و سپس تأسیسات داخل کاروانسرا طراحی و در محل خود جای گرفته اند. وی ضمن رولوه بنا در سال ۱۹۳۵ میلادی، قدمت این بنا را تا اواخر دوران سلجوقی بالا برد (عرب، ۱۳۸۶: ۱۰۷-۱۰۸). حصار عظیمی - که ۲/۱۰ تا

نقشه ۱۲. پلان کاروانسرای قلعه سنگی علی آباد (مأخذ: سیرو، ۱۳۵۷: ۹۹).

تصویر ۹. سردر کاروانسرای کوه نمک (مأخذ: بهمن سلطان احمدی).

(حیوان بارکش) استفاده می شده است (عرب، ۱۳۸۵: ۹۹) (تصویر ۷ و ۸ و (نقشه ۹ و ۱۰).

۲. کاروانسرای سنگی (کوه نمک)

کاروانسرای سنگی کوه نمک در جاده قم به ورامین بنا واقع است. ساخت مایه کاروانسرا از سنگ است. این بنا دارای برج‌های تزیینی است. تاریخ احداث بنا به دوره سلجوقی بازمی گردد (کیانی، ۱۳۷۵: ۶۰۰). این کاروانسرا که اکنون به صورت ویرانه درآمده تا سده گذشته مورد استفاده مسافران و کاروانیان بوده است. تهرنگ این قلعه سنگی مربع است و با الگوی چهارایوانی بنا شده است. این بنا دارای چهار برج گرد در منتهی‌الیه اضلاع غربی و شرقی و سه سه برج نیم‌دایره‌ای در مرکز اضلاع شرقی و شمالی و غربی است. این کاروانسرا دارای رواقی سرتاسری در پیرامون حیاط است. همچنین در دو گوشه انتهایی مقابل دروازه ورودی دو فضای چهارصفه‌ای برای اقامت افراد خاص و نیز دو فضا برای نگهداری احشام در

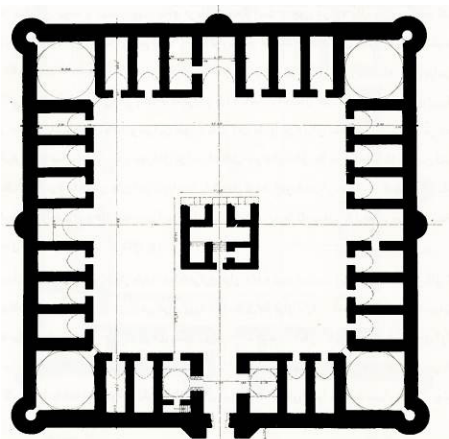

تصویر ۱۰. سردر کاروانسرای علی آباد (عکس از: بهمن سلطان احمدی).

۴- رباط کریم

بر اساس کاوش‌های صورت‌گرفته کاروانسرای رباط کریم را به دوران آل بویه منتسب می‌کنند. ولی بنای موجود از الگوی چهارایوانی پیروی می‌کند و در دوران سلجوقی بنا شده است. ارتفاع دیوار ضخیم کاروانسرای رباط کریم معادل دو برابر ارتفاع ساختمان‌هایی است که در داخل این دیوار قرار گرفته اند. ضخامت پایه دیوار ۲/۱۵ متر است. طرح بنا بسیار ساده است و شامل تعدادی اتاق است که بر دیوار کاروانسرا عمود و با یکدیگر موازی هستند و درشان به سمت حیاط مرکزی باز می‌شود. در چهار طرف حیاط چهار اتاق با پوشش گنبدی ساخته شده که مدخل‌شان در گوشه کاروانسرا قرار گرفته است. کاملاً روشن نیست که هر یک از این اتاق‌ها به چه کار می‌آمده است (سیرو، ۱۳۴۹: ۹۲). دو اتاق که در طرفین مدخل حیاط اند و با گنبد هشت‌ضلعی پوشیده شده اند

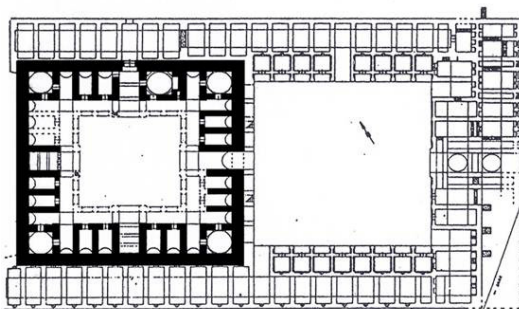
۳ متر ضخامت و برج‌های متعددی دارد - مجموع فضاهای این کاروانسرا را احاطه کرده است. ارتفاع تأسیسات داخل حصار نصف ارتفاع حصار است. چهار ایوان عمیق در چهار طرف حیاط مرکزی قرار داده شده است. این ایوان‌ها را با طاق گهواره‌ای پوشانده اند و در انتهای‌شان راهی برای ورود به اصطبل‌ها که در پشت ایوان‌ها و اتاق‌ها قرار دارند، تعبیه شده است. اتاق‌هایی که مستقیماً با هوای آزاد ارتباط دارند مختص قرار دادن توشه و بار مسافران است. برای مسافران ممتاز سراهای خصوصی در طرف چپ مدخل کاروانسرا ساخته شده بود (سیرو، ۱۳۹۴: ۱۰۰). این کاروانسرا از نظر مصالح ساختمانی، دیوارها و طاق‌های قلوه‌سنگی و سنگینی دیوار و همچنین سردر ورودی بسیار پیش‌آمده، شبیه رباط کریم است. در داخل مدخل کاروانسرا دو اتاق برای نگهبانان ساخته شده است (همان، ۱۰۲) (تصویر ۱۰) (نقشه ۱۲).

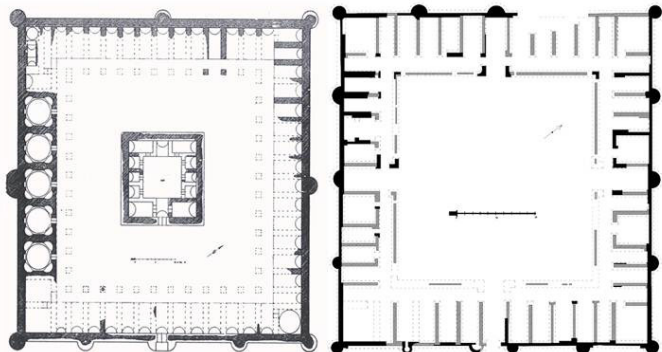
نقشه ۱۲. پلان کاروانسرای رباط کریم (مأخذ: سیرو، ۱۹۴۹: ۹۹).

تصویر ۱۱. نمای کلی کاروانسرای رباط کریم (عکس از: بهمن سلطان احمدی).

نقشه ۱۵. پلان کاروانسرای دهکده طلب (مأخذ: کیانی، ۱۳۷۳: ۴۷۶).

نقشه ۱۴. پلان کاروانسرای حاجی آباد (مأخذ: کیانی، ۱۳۷۳: ۴۷۲).

نقشه ۱۳. پلان کاروانسرای خمسه‌آباد (مأخذ: کیانی، ۱۳۷۳: ۴۷۴).

جدول ۱. موقعیت و ویژگی‌های معماری کاروانسراهای دوره سلجوقی.

نام اثر	موقعیت جغرافیایی	فرم کلی	مصالح	تاریخ ساخت	تعداد حیاط	تعداد ایوان	اتاق چهارصفه	مسجد	آب‌انبار
۱ رباط ماهی	سرخس	مربع	آجر، گچ		۱	چهارایوانی	-	-	-
۲ رباط شرف	سرخس	مستطیل	آجر، گچ	دوره اول ۵۰۴ق / دوره دوم ۵۴۹ق	۲	دو فضای چهارایوانی	دو فضای چهارصفه در شرق و غرب ایوان انتهایی	دو مسجد حیاط و دو آب‌انبار در هر یک از حیاطها	یک آب‌انبار در مرکز حیاط و دو آب‌انبار در کف فضاهای چهارصفه
۳ رباط انوشیروانی	گردنه آهوان سمنان	مربع	سنگ، آجر	۲۲۰-۲۲۱ق	۱	چهارایوانی	چهار فضای چهارصفه در چهار گوشه رباط	-	یک آب‌انبار در مرکز حیاط
۴ دیرکاج (محمدآباد)	جاده گرمسار - قم	مربع	سنگ، آجر	۵۰۸ق	۲	چهارایوانی	دو فضای چهارصفه در شرق و غرب ایوان انتهایی	-	یک آب‌انبار در مرکز حیاط
۵ کاروانسرای سنگی (کوه نمک)	۳۵ کیلومتری شمال غرب قم	مربع	سنگ	سلجوقی	۱	چهارایوانی	چهار فضای چهارصفه در چهار گوشه رباط	-	-
۶ کاروانسرای سنگی (علیآباد)	جاده قم - ری، روستای علیآباد	مربع	سنگ	سلجوقی	۱	چهارایوانی	یک فضای چهارصفه در گوشه راست ورودی	-	-
۷ رباط خمسه - آباد	جاده ساوه	مربع	-	سلجوقی	۱	چهارایوانی	-	-	-
۸ رباط دهکده طلب	جاده قم - اراک	مربع	سنگ	سلجوقی / صفوی	۱	چهارایوانی	چهار فضای گنبدی در چهار گوشه	یک مسجد در سمت راست ورودی	-
۹ کاروانسرای حاجی آباد	تهران - ساوه	مربع	سنگ	سلجوقی	۱	بدون ایوان	-	-	یک آب‌انبار در مرکز حیاط
۱۰ رباط کریم	شهر رباط کریم	مربع	سنگ	ساسانی / آل بویه / سلجوقی	۱	چهارایوانی	چهار فضای گنبدی در چهار گوشه	-	-

محل اقامت سرایداران یا مسافران بوده است.

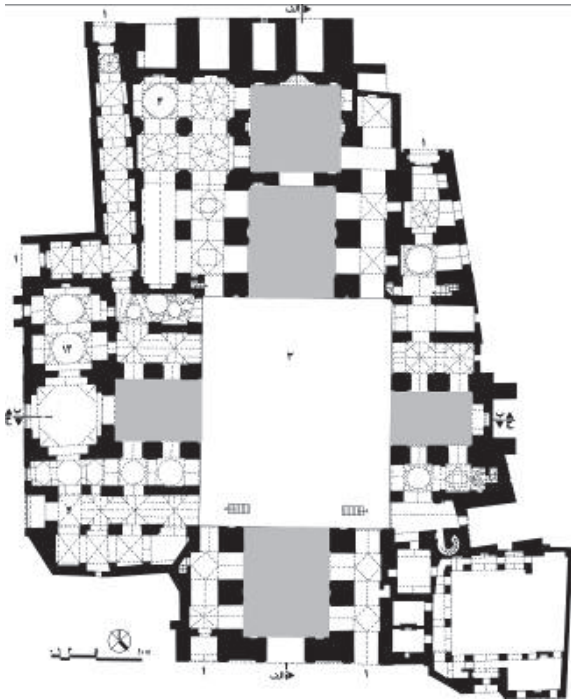
و همچنین استفاده از آجر به طور همزمان برای آمود و اندود از ویژگی‌های بارز در معماری شیوه رازی بوده است. در این دوره استفاده از عناصر معماری ایران باستان معمول شد و معماری پیش از اسلام اثراتی در شکل‌گیری معماری اسلامی عصر سلجوقی و معماری پس از آن داشت. در این دوره تنوع بناها زیاد شد و انواع میل‌های راهنما، مقبره‌ها، مساجد، کاروانسراها، بناهای عام‌المنفعه و غیره ابداع و به تکامل رسیدند. شیوه و سبک معماری بناهای مذهبی این دوره مانند مساجد و مدارس الگوی جالبی برای بنیاد دیگر بناهای سلجوقیان شد و رباطها و کاروانسراهای این دوره عموماً همانند مساجد بر اساس طرح چهارایوانی احداث شد (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۵).

گنبدخانه و چهار ایوان

با توجه به گستردگی بحث الگوی چهارایوانی و با توجه به این که پلان چهارایوانی در پیوند با یک صحن باز و گنبدخانه‌ای سترگ در دوره سلجوقی صورت‌بندی شده

الگو و شاخصه‌های معماری در کاروانسراهای دوره سلجوقی

قرن پنجم هجری عصر شکوفایی هنرهای اسلامی به‌ویژه معماری است. در این عصر ایجاد راه‌های تجارتي متعدد و همچنین تأمین امنیت جاده‌ها باعث فزونی کاروان و کاروانیان و به دنبال آن ساخت کاروانسراهای متعدد شد. شیوه و سبک معماری این عصر در احداث بناهایی چون مساجد، مدارس و کاروانسراها تقریباً همانند است. در شیوه رازی برخی مساجد دارای شبستان ستون‌دار به بنایی چهارایوانی مبدل شدند. ایوان یکی از فضاهایی بود که پیش از اسلام در معماری ایران معمول بود و بدین گونه دوباره در دوره سلجوقی به کار گرفته شد. با برداشتن ستون‌های میانی در پهلوی میانسرا، مسجد را به میانسرای با چهار ایوان و یک گنبدخانه، بر روی طرح شبستانی تبدیل کردند (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۱۶۲). الگوی چهارایوانی و دوايوانی همراه میانسرا و استفاده از گنبدخانه

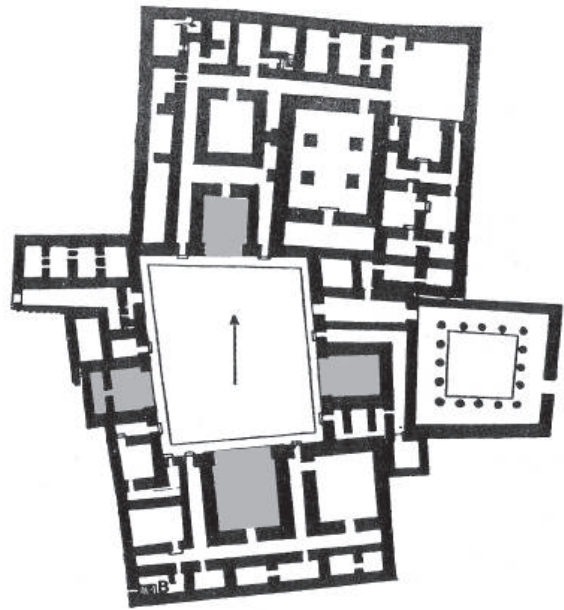

نقشه ۱۸. پلان مسجد جامع اردستان دوره سلجوقی، الگوی چهارایوانی و گنبدخانه (مأخذ: پیرنیا، ۱۳۹۲: ۸۱).

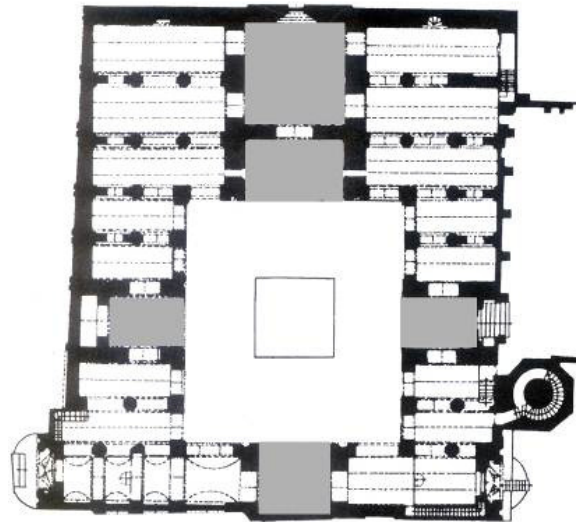
بنیاد بناهای مذهبی و غیرمذهبی مانند مساجد، مدارس، مقابر و کاروانسراها استفاده شد و تقریباً این پلان نقشه و الگوی ثابتی برای احداث این گونه بناها شد. به خصوص از دوره سلجوقی به بعد کاروانسراهای زیادی با پلان چهارایوانی احداث شد که آثار آن در تمامی ایران پراکنده است (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۱۵). یکی از کاروانسراهای که ترکیب الگوی ایوان و گنبدخانه را می‌توان به خوبی در آن دید، رباط شرف است (نقشه ۱۶ تا ۱۹).

رواق پیرامون میانسرا

در کاروانسراهای دوره سلجوقی فضای نیمه‌باز رواق مانند پیوسته‌ای حیاط را دور می‌زند و در پشت رواق‌ها اتاق‌های مسافران قرار گرفته است. این در حالی است که در کاروانسراهای دوره‌های بعد در جلوی اتاق‌ها، فضای نیمه‌باز ایوانچه ساخته شده است. رواق دارای پیوستگی فضایی است و فقط گاهی این پیوستگی توسط ایوان که معمولاً ایوان روبه‌روی ورودی اصلی است، از بین می‌رود. برخی

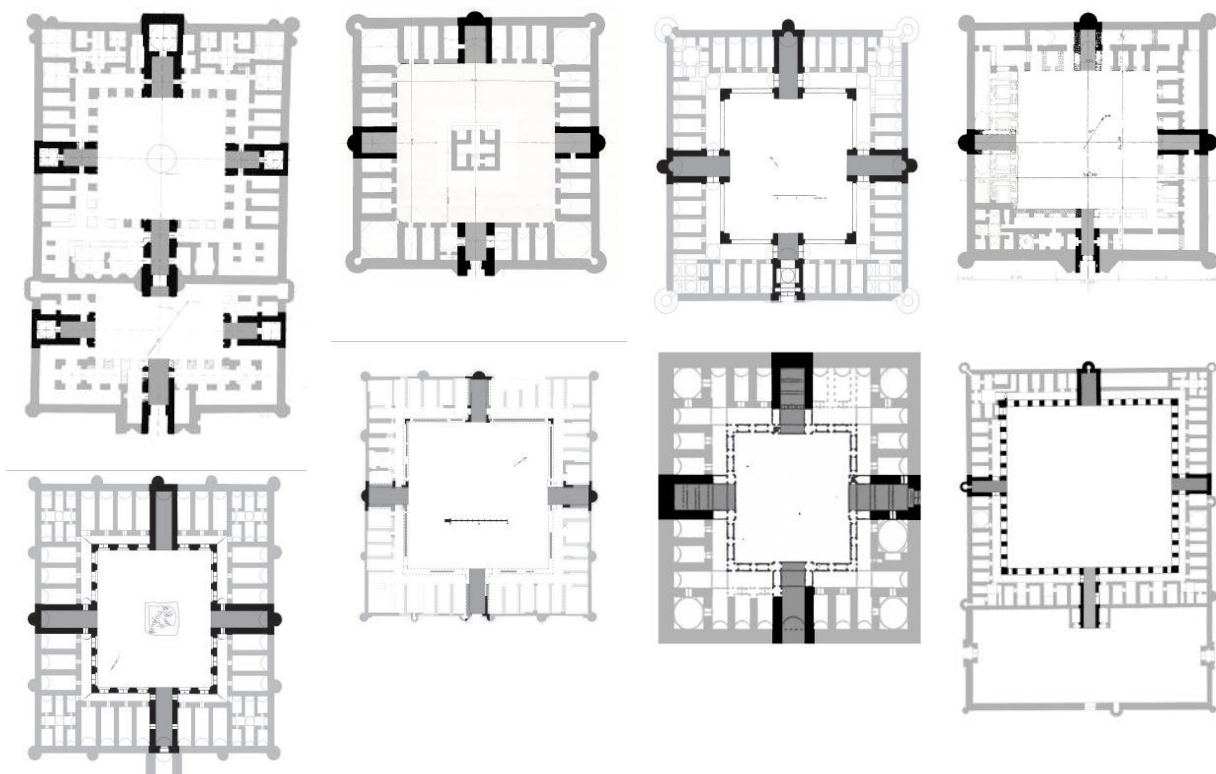

نقشه ۱۶. پلان کاخ آشور دوره پارسی، الگوی چهارایوانی (مأخذ: پیرنیا ۱۳۹۲)

نقشه ۱۷. پلان مسجد جامع زواره (۵۳۰ هجری)، الگوی چهارایوانی و گنبدخانه (مأخذ: پیرنیا، ۱۳۹۲: ۷۲).

است، در این مجال فقط به پژوهش پیرامون ارتباط میان پلان چهارایوانی و گنبدخانه‌های عصر سلجوقی با نمونه‌های یافت شده از معماری ایرانی عصر باستان پرداخته می‌شود. احداث بنای چهارایوانی با حیاط مرکزی سابقه طولانی در معماری ایران دارد. در ادوار اسلامی از پلان چهارایوانی در

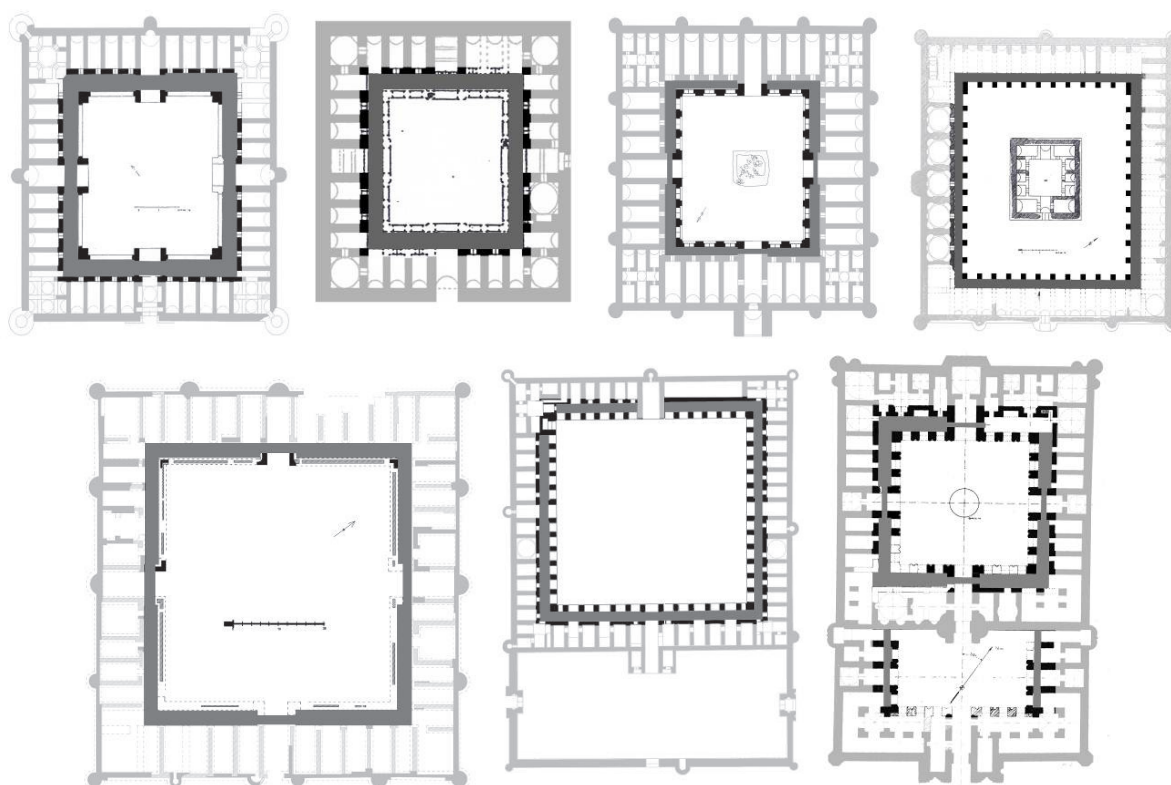
نقشه ۱۹. الگوی چهارایوانی در کاروانسراهای، ردیف بالا از چپ: رباط شرف، رباط کریم، کاروانسرای ده نمک، کاروانسرای علی آباد. ردیف پایین از چپ: رباط انوشیروانی، رباط خمسه آباد، رباط دهکده طلب، رباط سنگی (ترسیم از: نگارندگان).

سلجوقی جایگاه ویژه‌ای دارد. این فضا مانند خانه‌های مجلل مختص اقامت افراد خاص بوده است. فضای چهارصفه حیاطی با چهار ایوان و اتاقی در هر یک از زوایای آن است. بدون تردید خانه‌های خراسان در عهد سلجوقیان چنین بوده است. این طرح که در خانه‌هایی ساده خراسان خودنمایی می‌کند در عین حال عامل اصلی معماری عظیم‌تری است که تا آن اندازه تکامل یافته که بتوان قبول کرد مراحل ابتدایی و آزمایشی خود را پشت سر گذاشته است. در واقع خانه‌های چهارایوانه خراسانی زیربنا و اساس بنای چهارایوانه مدارس بوده و به واسطهٔ مدرسه به کاروانسراها و مساجد تسری پیدا کرده است (گدار و دیگران، ۱۳۸۷: ۲۴۸). این الگو در واقع کهن‌ترین الگوی معماری است. این فضای چهارصفه به طور معمول در گوشه‌های کاروانسرا قرار گرفته و از دیگر فضاهای کاروانسرا کاملاً مجزاست. پوشش میانی این فضای چهارصفه در برخی از کاروانسراها با گنبد پوشیده است و گاه بدون گنبد و به مثابه حیاط روباز این خانه عمل می‌کرده است.

از کاروانسراهای این دوره مانند رباط کریم و کاروانسرای علی‌آباد قم، ایوانچه ندارند و میانسرا بی‌واسطه به حجره (اتاق) راه دارد (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۳۱۴). در واقع این فضای رواق فضای نیمه‌باز و واسط مابین حیاط و اتاق‌هاست. از سدهٔ دهم به بعد در جلوی اتاق همهٔ کاروانسراها ساخت ایوانچه رایج شد. همهٔ کاروانسراهای روزگار صفویان در اصل در آن زمان ساخته نشده‌اند. برخی از آنها رباط‌هایی کهن بوده‌اند که با افزودن بخش‌هایی به آنها در آن زمان بازسازی شده‌اند. مثلاً ایوانچه‌هایی به جلوی اتاق‌های آنها افزوده‌اند (همان، ۳۱۸). در دورهٔ صفوی فضای نیمه‌باز جلوی اتاق‌ها، که در کاروانسراهای سلجوقی در قالب رواق دارای پیوستگی فضایی بودند، به صورت ایوانچه‌هایی و مستقل در جلوی هر اتاق طراحی شدند (نقشهٔ ۲۰).

فضای چهارصفه

فضای چهارصفه در الگوی معماری کاروانسراهای دورهٔ

نقشه ۲۰. الگوی فضای رواق در کاروانسراهای دوره سلجوقی (ترسیم از: نگارندگان).

کامل شد (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۳۱۵-۳۱۶). در کاروانسرای قلعه سنگی قم حیاطی محصور و فاقد حجره را در جلوی کاروانسرا ساخته اند که محل نگهداری حیوانات بوده است. الگویی دیگر محل نگهداری حیوانات را می‌توان در کاروانسرای رباط شرف مشاهده کرد. در این رباط اصطبل‌ها در چهار گوشه کاروانسرا قرار گرفته اند و فقط بخش کوچکی از فضای رباط را اشغال کرده اند. این در حالیست که در دوره‌های بعد در کاروانسراها اتاق‌های مسافران معمولاً پیرامون حیاط ساخته می‌شد و پشت آنها اصطبل قرار می‌گرفت و ورودی اصطبل‌ها در چهار گوشه حیاط قرار داشت و گاه به ایوان حیاط باز می‌شد (کیانی، ۱۳۶۶: ۲۰۴) (نقشه ۲۳ و ۲۴).

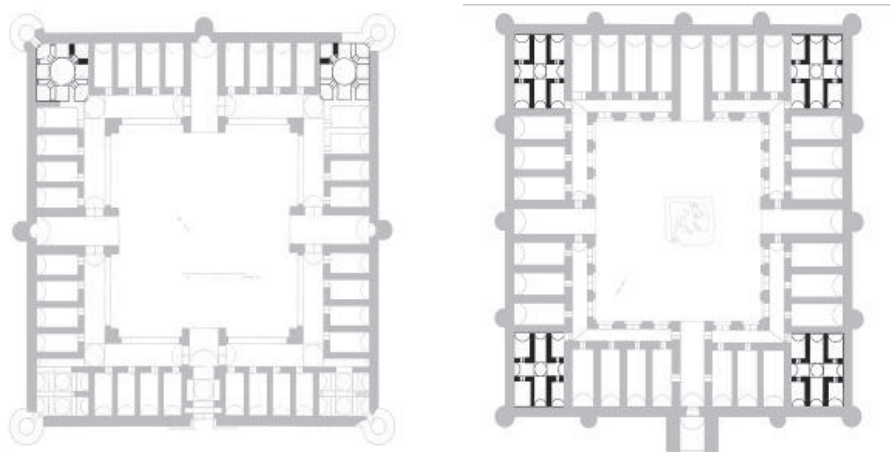
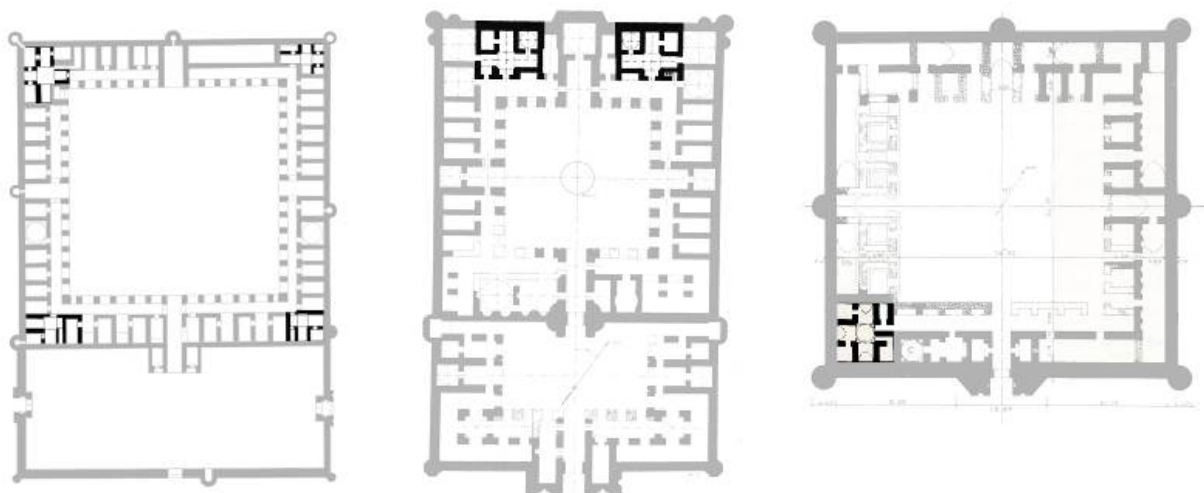
فضای ورودی

یکی از عوامل تعیین‌کننده در کیفیت ساماندهی فضاهای داخلی کاروانسرا، ساختار فضای ورودی است. به گونه‌ای که

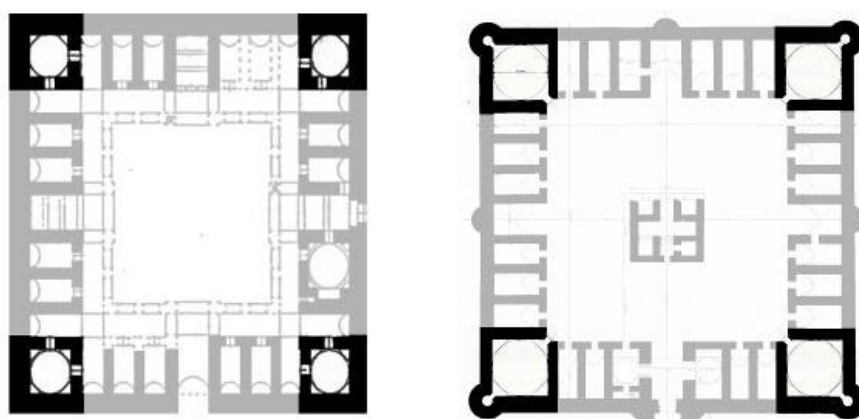
گاه جای فضای چهارصفه، فضایی گنبدخانه‌ای مانند آنچه در کاروانسراهای رباط کریم و کاروانسرای دهکده طلب می-بینیم، در گوشه کاروانسراها قرار گرفته اند (نقشه ۲۱ و ۲۲).

اصطبل

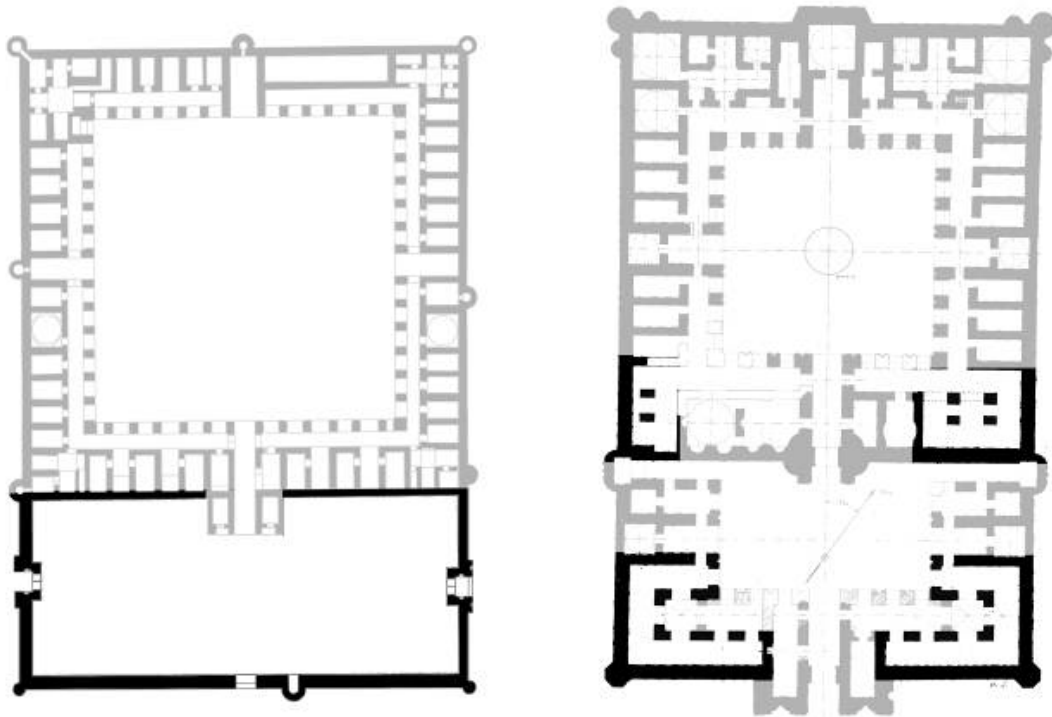
یک کاروان بزرگ شامل چهارپایان مختلف بارکش بود. بنا بر این طبیعی است که در کاروانسراها جایی به منظور استراحت برای چهارپایان اختصاص داده شود. بررسی کاروانسراهای دوره سلجوقی نشان داد که اصطبل‌ها در این کاروانسراها به چند شکل ساخته می‌شده اند. ولی به طور کلی اصطبل به آن شکل که در دوره‌های بعد در کاروانسراها مشاهده می‌شود در آنها وجود ندارد و کاروانیان احشام خود را در کنار ایوانچه و در میانسرا می‌بسته اند. ولی به طور کلی کاروانسراها از زمانی به بعد دارای باربند و اصطبل و آغل شدند و طرح آنها با حضور این اجزا در سده دهم هجری

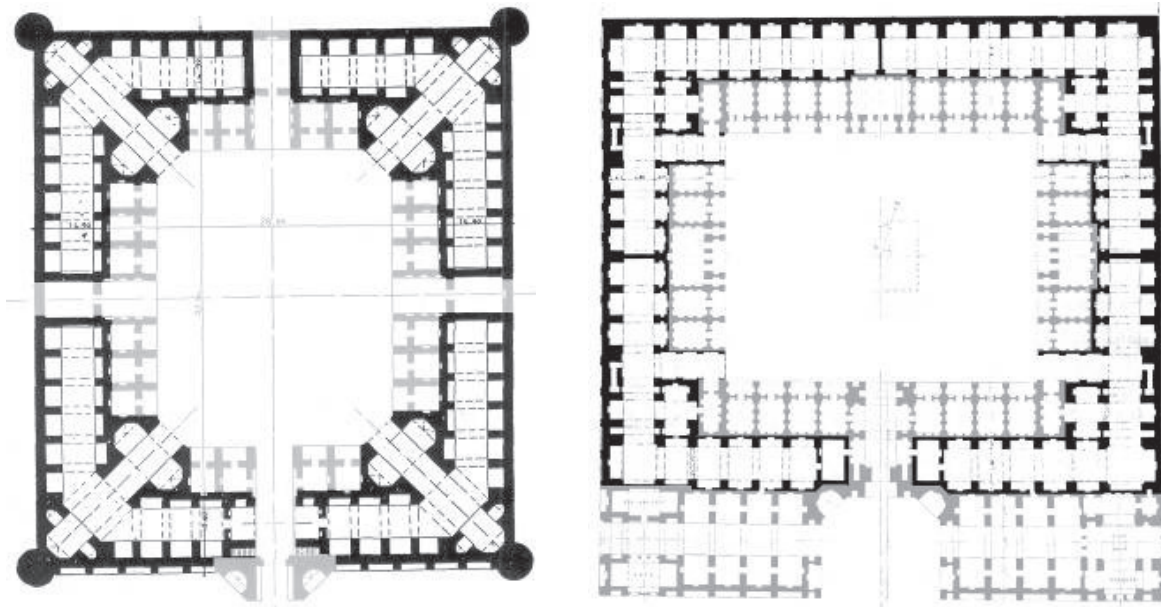
نقشه ۲۱. الگوی فضای چهار صفه در کاروانسراهای دوره سلجوقی (ترسیم از: نگارندگان).

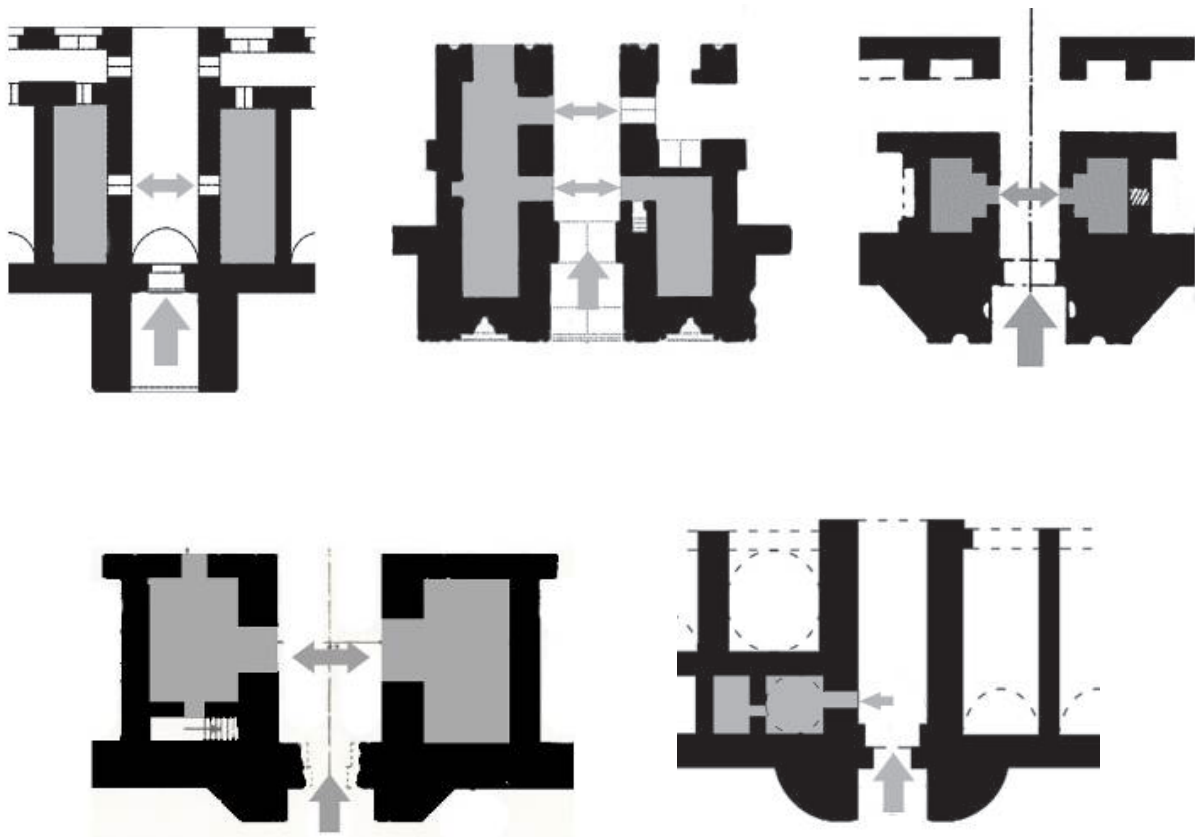
نقشه ۲۲. الگوی فضای گنبدخانه در گوشه‌های کاروانسراهای سلجوقی (ترسیم از: نگارندگان).

نقشه ۲۳. الگوی اصطبل در کاروانسراهای دوره سلجوقی (ترسیم از: نگارندگان).

نقشه ۲۴. الگوی اصطبل در کاروانسرای دوره صفوی، کاروانسرای نطنز و مهیار اصفهان (مأخذ: کیانی، ۱۳۷۳: ۱۳۳).

نقشه ۲۵. الگوی فضایی ورودی و اتاق پاسدار در کاروانسراهای دوره سلجوقی (ترسیم از: نگارندگان).

نتیجه‌گیری

به طور کلی تحول و گسترش کاروانسراهای ایران در ادوار مختلف بستگی به وضع اجتماعی، اقتصادی، مذهبی، و... داشته و با شکل‌یابی و توسعه کاروانسراها در ارتباط بوده است. وجود این بناها مرحله پیشرفته‌ای از زندگی را مجسم می‌کند و در واقع شاه‌رگ اقتصادی و بازرگانی هر دوره را شکل می‌دهد. ایجاد راه‌های تجاری متعدد و همچنین امنیت جاده‌ها در دوره سلجوقی باعث افزونی تجارت و اقتصاد شد و در نتیجه در مسیر جاده‌های کاروانی و داخل شهرها برای آسایش کاروان و کاروانیان، کاروانسراهای متعددی بنیاد شد. تردد کاروان‌ها و مبادله کالاهای بازرگانی در دوره سلجوقیان بر تعداد این کاروانسراها افزود. بنابراین از دوران سلجوقی به بعد می‌توان تحول کاروانسراها را از نظر الگوی معماری بررسی کرد. سده پنجم هجری عصر شکوفایی هنرهای اسلامی به-

قرارگیری دروازه ورودی در محور اصلی به عنوان یک اصل در معماری کاروانسراها، موجب ایجاد الگویی واحد در معماری کاروانسراها شده است. با دقت در تهرانگ کاروانسراهای دوره صفوی می‌توان وجود فضای هشتی را به عنوان یک عنصر متمایزکننده نسبت به کاروانسراهای دوره‌های پیش از خود و به نوعی عامل شکل‌گیری الگویی جدید در طراحی کاروانسرا قلمداد کرد. کاروانسراهای دوره سلجوقی بررسی شده فاقد هشتی اند و دسترسی به درون کاروانسرا بدون گذر از فضای واسط صورت می‌پذیرد. در کاروانسراهای سلجوقی در طرفین فضای دروازه ورودی (دالان) نیز معمولاً اتاق‌هایی برای پاسداران کاروانسرا ساخته می‌شده است (کیانی، ۱۳۶۶: ۲۰۴). همچنین در برخی از کاروانسراهای این دوره مانند رباط شرف، رباط انوشیروانی، رباط کریم، و قلعه سنگی از ورودی راهی به فضای بالای درآیگاه وجود دارد.

ویژه معماری است که دارای ویژگی‌ها و الگوهای فضایی است که بر معماری دوره‌های بعد اثرگذار بوده است. کاروانسراهای این دوره از این قاعده مستثنی نبوده و بر اساس الگویی واحد طراحی شده‌اند که متمایز از کاروانسراهای دوره‌های بعد است. با بررسی کاروانسراهای این دوره در مسیر راه خراسان به الگوهای مشترکی در این بناها دست یافتیم، از آن جمله می‌توان: الگوی چهارایوانی و ترکیب آن با گنبدخانه، رواق به عنوان فضای واسط با اتاق‌ها، الگوی کهن چهارصفه برای اقامت، نبود اصطبل (شترخانه) یا وجود نمونه‌های کوچک آن در کنار ورودی‌ها و یا استقرار آن در حیاطی مجزا و همچنین الگوی فضای ورودی‌ای که بدون واسطه هشتی و مستقیم وارد حیاط می‌شود را نام برد.

پی‌نوشت‌ها

۱. شالوده تحلیل سیاسی ایران‌شهری در آن است که پادشاه برگزیده ایزد است و نه خلیفه و جانشین پیامبر خدا و یا امامی که با بیعت امت انتخاب می‌شود تا برای اجرای احکام شریعت مباشرت نماید (مؤمنی، ۱۳۹۱: ۲۰).
۲. واژه دیوان‌سالار دلالت بر این دارد که اعضا فاقد قدرت مالکیت و دارای قدرت سیاسی و اداری هستند. آنها به لحاظ برخی مهارت‌های تکنیکی، بخش مهم دستگاه دولتی و خصوصی را به خود اختصاص می‌دهند. اما درباره جامعه ایران دوره سلجوقی و ویژگی‌های حاکم بر آن، این نخبگان دیوان‌سالار از نوعی نفوذ سنتی و مذهبی نیز برخوردار بودند (مؤمنی، ۱۳۹۱: ۲۱).
۳. اداره انتظامی در شهرهای دوره اسلامی بر عهده وی بود. شهنه حاکم نظامی یک شهر و منطقه بود که از سوی حکومت مرکزی و دستگاه دیوانی تعیین می‌شد (یوسفی‌فر، ۱۳۹۰: ۱۴۴).

منابع

- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۴۷). مسالک و ممالک. به کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اکبری، امیر. (۱۳۸۸). «مقایسه حدود سلجوقیان با ساسانیان». در فصلنامه تاریخ، ش ۱۲، صفحه ۷-۲۳.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۹۲). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تدوین غلامحسین معماریان. تهران: انتشارات نغمه نواندیش.

- حاتم، غلامعلی. (۱۳۷۹). معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی. تهران: انتشارات موسسه جهاد دانشگاهی.
- حسن‌نیا، محمد. (۱۳۹۱). «آل سلجوق». در مجله کتابنامه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۶۹، ص ۴۷-۵۳.
- رحمتی، محسن و دیگران. (۱۳۹۲). «تأثیر سلجوقیان بر اوضاع تجاری، بازرگانی نیشابور». در فصلنامه تاریخ اسلام، ش ۳، ص ۱۵۱-۱۷۰.
- ستاری، رضا و مراد اسماعیلی. (۱۳۹۱). «بررسی نقش وزیران ایرانی در احیاء و گسترش هویت ملی». در فصلنامه مطالعات ملی، ش ۱، ص ۱۶۰-۱۸۷.
- ستارزاده، ملیحه. (۱۳۸۶). سلجوقیان. تهران: انتشارات سمت.
- سیرو، ماکسیم. (۱۹۴۹). کاروانسراهای ایران ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها. ترجمه عیسی بهنام. تهران: انتشارات سازمان ملی حفاظت از آثار باستانی ایران.
- سیرو، ماکسیم. (۱۳۵۷). راه‌های باستانی ناحیه اصفهان. ترجمه مهدی مشایخی. تهران: انتشارات فرانسه.
- عرب، کاظم. (۱۳۸۵). «کاروانسرای دیر کاج». در اثر، ش ۴۰ و ۴۱، ص ۹۷-۱۰۹.
- عرب، کاظم. (۱۳۸۶). «کاروانسراهای قم». در گزارش‌های باستان‌شناسی (ویژه‌نامه دوره اسلامی)، ص ۱۰۱-۱۲۶.
- کابلی، میرعابدین. (۱۳۷۸). بررسی‌های باستان‌شناسی قمرود. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کریمی، فاطمه. (۱۳۷۵). «مقدمه‌ای بر شناخت رباط» در ایران. در مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری ایران، ارگ بم، ج ۳، ص ۵۰۷-۵۲۴.
- کناررودی، قربان‌علی. (۱۳۸۸). «احیای دیوان‌سالاری ایرانی در حکومت آل سلجوق». در کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۳۸، ص ۷۰-۷۵.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۵). «کاروانسرای جاده ابریشم». در مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی بم، جلد سوم، صفحه ۵۹۵-۶۳۰.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۶۶). معماری ایران دوره اسلامی. تهران: انتشارات ارشاد اسلامی.
- کیانی، محمد یوسف. کلایس، ولفرام. (۱۳۶۲). فهرست کاروانسراهای ایران. تهران: سازمان حفاظت آثار تاریخی ایران.
- گدار، آندره و دیگران. (۱۳۸۷). آثار ایران. ج ۲. ترجمه ابوالحسن

سروقد مقدم. مشهد: انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- لباف‌خانیک‌ی، رجبعلی و دیگران. (۱۳۹۲). کاروانسراهای
خراسان. تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- لمبتون، آن. (۱۳۶۳). سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام. ترجمه
یعقوب آژند. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مؤمنی، محسن. (۱۳۹۱). «تأملی بر جایگاه نخبگان دیوان-
سالاری در ساختار قدرت سلجوقی». در مجله کتاب ماه تاریخ و

جغرافیا، ش ۱۶۹، ص ۲۰-۲۵.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۷۲). مرآت البلدان. تهران:
انتشارات دانشگاه تهران.
- یوسفی‌فر، شهرام. (۱۳۹۰). جستارهایی در مناسبات شهر و
شهرنشینی در دوره سلجوقیان. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم
انسانی و مطالعات فرهنگی.